

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پایان نامه:

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد در
رشته فرهنگ و زبانهای باستانی

موضوع:

سنجش زراتشت نامه با روایتهای فارسی میانه آن

استاد راهنما:

خانم دکتر کتابون مرزادپور

استاد مشاور:

خانم دکتر زهره زرشناس

نگارش:

کتابون نمیرانیان

امرداد ۱۳۷۷

سپاس

نخست، سپاس از خداوند، خداوند کلام، که به اشوزرتشت "شیوایی بیان بخشید" و بیان ما، ادامه همان کلام شیرین پارسی است.

سپاس از مادری که این زبان را به من آموخت.

و سپاس از آموزگاران و استادانی که مهر به آن را در دلم پروراندند.

خانم دکتر کتابون مزداپور، استاد راهنمای گرامی، که راهنمای لحظه به لحظه من در این دوران بودند، از خطاهایم چشم پوشیدند و پیروزیهایم را ستودند.

خانم دکتر زهره زرشناس، استاد مشاور عزیز، که پیش از هر چیز، درس محبت و مردم‌داری به من آموختند. و سایر بزرگواران در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، که در برابر همه آنچه برایم کردند، به جز بهره‌گیری از اندوخته‌هایم، هیچ نتوانم کرد.

نیز استادان گرامیم، در دانشگاه عزیز شیراز که به راستی "دستم بگیرند و پا به پا بردند" و الفبای علم زبان و شناخت ادبیات را از آنان آموختم.

خانواده عزیزم که همواره مرا پشتیبان و دلگرم نگاه داشتند، خستگیهایم را از من گرفتند و شادی و آرامش به من بخشیدند.

دوستان خوبم - که همه آنانی که دوست می‌دارم، دوستانم هستند - با روحیه جوان و پویا، هم‌زبان و همدل، همگام شدند، تا با هم به سوی فردا برویم.

"ایدون باد"

■ چکیده

این پایان نامه، به انگیزه آشنایی با "ادبیات فارسی زرتشتی" و معرفی شاخص ترین چهره این گروه، "زرتشت بهرام پژدو" به نگارش درآمده است. هدف، پی گیری و شناخت تحول باورها، زبان و ساختار کلام زرتشتی، در یک قالب و مسیر خاص که همان زندگی اشوزرتشت است، از دوره میانه به نو است.

این کار علاوه بر دو قسمت پیشگفتار و نتیجه گیری. در سه فصل اصلی تنظیم شده است:

فصل اول: به بیان باورهای اساطیری از متون فارسی میانه به فارسی دری (منظومه) درباره زندگی اشوزرتشت می پردازد.

فصل دوم: شامل فهرستی از اصطلاحات آیینی که ممیز کار شاعر زرتشتی از دیگران است یا آنچه که به نحوی رنگ مذهبی زرتشتی دارد.

فصل سوم: به بیان ویژگیهای ادبی کار شاعر می پردازد و اثر او را از این نظر سنجیده و از دیدگاههای گوناگون ادبی محک می زند.

فهرست مطالب

<u>عنوان</u>	<u>صفحه</u>
پیشگفتار	۱
درآمد	۱
معرفی و هدف پژوهش	۲
معرفی شاعر و اثر وی	۴
معرفی منابع سنجیده شده با منظومه	۵
یک نکته دیگر: به راستی شاعر کیست؟	۸
کارهای پیشین	۱۰
روش انجام کار	۱۰

فصل اول: دگرگونی اسطوره

مقدمه	۱۵
۱- دگرگونی اسطوره‌ای	۱۹
۱-۱- تا تولد	۱۹
۲-۱- تولد و معجزات پس از آن	۲۶
۳-۱- پس از تولد و معجزات آن	۳۰
۱-۳-۱- معجز دوم	۳۰
۲-۳-۱- معجز سیوم و رستن از آتش	۳۲
۳-۳-۱- معجز چهارم و رستن از گاووان	۳۴
۴-۳-۱- معجز پنجم و رستن از اسبان	۳۶
۵-۳-۱- معجز ششم زراتشت، رستن او از گرگان	۳۸

فهرست مطالب

<u>عنوان</u>	<u>صفحه</u>
۴-۱- کودکی تا همپرسگی	۴۳
۱-۴-۱- خرد زراتشت در هفت سالگی	۴۳
۲-۴-۱- بیمار شدن زراتشت	۴۵
۳-۴-۱- مناظره کردن زراتشت با جادوان	۴۶
۴-۴-۱- کردار زرتشت در جوانی	۵۰
۵-۴-۱- رفتن زراتشت به ایران زمین، و گذشتن از آب دریا	۵۳
۶-۴-۱- خواب دیدن زراتشت و تعبیر آن	۵۶
۷-۴-۱- آمدن زراتشت به آب داییتی و گزارش آن	۵۹
۵-۱- همپرسگی	۶۲
۱-۵-۱- آمدن بهمن امشاسفند به نزد زرتشت	۶۲
۲-۵-۱- پرستش زراتشت از یزدان	۶۶
۳-۵-۱- نشان نمودن زراتشت را و گزارش آن	۶۹
۴-۵-۱- همپرسگی با امشاسفندان (بهمن امشاسفند)	۷۱
۵-۵-۱- اردیبهشت امشاسفند	۷۳
۶-۵-۱- شهریور امشاسفند	۷۴
۷-۵-۱- اسفندارمذ امشاسفند	۷۵
۸-۵-۱- خرداد امشاسفند	۷۷
۹-۵-۱- امرداد امشاسفند	۷۸
۱۰-۵-۱- آمدن زراتشت بر زمین و جنگ کردن با دیوان	۸۰

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

- ۱-۶- خواندن گشتاسب شاه به دین و معجزات پس از آن ۸۲
- ۱-۶-۱- خواندن گشتاسب شاه به دین و مناظره با حکیمان ۸۴
- ۱-۶-۲- چاره کردن حکیمان و رسوایی آنها و دین آوردن گشتاسب شاه ۸۶
- ۱-۷- بی‌مرگی خواستن زراتشت ۹۳

فصل دوم: اصطلاحات آیینی

- مقدمه ۱۰۱
- فهرست اصطلاحات ۱۰۳

فصل سوم: ویژگیهای ادبی

- مقدمه ۱۳۳
- ۱- هماهنگی با شاهنامه ۱۳۳
- ۲- ویژگیهای سبکی ۱۳۴
- ۳- واژگان عربی ۱۳۴
- ۴- رساینها و نارساییهای زبانی ۱۳۴
- ۵- آرایه‌های ادبی ۱۳۴
- ۶- وزن و قافیه و اشکالات آن ۱۳۵
- ۷- پیوستار (تصحیحات) ۱۳۵
- ۳- ویژگیهای ادبی ۱۳۶
- ۳-۱- هماهنگی با شاهنامه ۱۳۶

فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۱۴۰	۲-۳- ویژگیهای سبکی و ترکیبات خاص شاعر
۱۴۶	۳-۳- وازگان عربی
۱۴۹	۴-۳- رساینها و نارساییهای زبانی
۱۵۴	۵-۳- آرایه‌های ادبی
۱۵۶	۶-۳- وزن و قافیه و اشکالات آن
۱۶۰	۷-۳- پیوستار (تصحیحات)
	نتیجه‌گیری
۱۶۶	نتیجه‌گیری
	کتابنامه
۱۷۰	کتابنامه

پیشگفتار

درآمد

ادب سترگ پارسی، از دورترین ایامی که چشم ذهن کار می‌کند، میخواره‌هایی بر سینه کوه‌های استوار فارس و کرمانشاهان، یا چرمینه‌هایی طلاکوب، که حکایتشان هنوز هم گوش جان را می‌نوازد، نام و آوازه این سرزمین بوده است.

سخن‌سرایان پارسی‌گوی، با جانی آتشین و زبانی پاک و زیبا، گفتند و سرودند و می‌گویند و می‌سرایند. شعر، زبان دل مردم است. مردمی که حس می‌کنند و دیگرانی که زبان می‌شوند، هم خود می‌گویند و هم از زبان سایرین. و این چنین آینه‌دار زندگیشان می‌گردند.

سیر زبان و ادبیات فارسی، که چون رودی زنده و جاندار، فراز و نشیب زمان را پیموده، آموخته شده، به کار گرفته و به نسل بعد سپرده شده، هیچ‌گاه از جریان بازمانده است. هرچند در جریان مصائب روزگار، گاه کندی گرفته، باز در دوره‌ای دیگر شتاب خود را باز یافته است. از باستان به میانه و از میانه به نو؛ حرکت سیل آسای زبانی که هر روزه مورد استفاده چند میلیون نفر قرار می‌گیرد. انسانها باز می‌مانند و زبان پیش می‌رود.

در این مسیر، گاه با شعبه‌هایی فرعی مواجهیم که از این رود سرچشمه گرفته، اما به موازات جریان اصلی و زبان و ادب رسمی، به صورت محلی یا گویشی، لغزنده و لرزان، بی هیچ شتاب، راه خود را می‌پیمایند. ترجیح می‌دهند، آسایش جان خسته دلان و تشنه لبانی باشند که به هر دلیل، با هیاهوی روزگارشان کاری نیست.

یکی از آرامترین و لطیفترین این چشمه‌سارها، که هنوز کام خشک کوبرنشینان، زرتشتیان یزد و کرمان را طراوت می‌بخشد، "ادبیات فارسی زرتشتی" است.

معرفی و هدف پژوهش

مدتی پیش، به دنبال جمع‌آوری اطلاعات برای مقاله‌ای، کاملاً اتفاقی، به مطالبی برخورد کردم که بسیار محدود و پراکنده، خبر از وجود تعدادی "شاعر زرتشتی" می‌دادند. هم زرتشتی بودم و هم آشنا با ادبیات فارسی. مقاله را به انجام رسانیدم و درصدد تهیه اطلاعات بیشتر از این گروه تقریباً "گمنام و ناشناخته برآمدم که کار ساده‌ای نبود.

اشتیاق و باور به اهمیت این کار استوارتر شده بود. می‌اندیشیدم، بی‌تردید برای زبان فارسی بایسته است که این بخش مکتوم مانده خود را بازشناسد. و نیز برای جامعه زرتشتی ایرانی که با گذشته خود بیشتر آشنا گردند، چرا که باورهای امروز ما تا اندازه‌ای آمیخته‌ای از آن سنن و عقاید و تأثیر افکار روز است. همچنین شاعران جوان این گروه، از پیشینه ادبی خود آگاه شوند، کاستیهای آنان را کاسته و بر خود و اجداد ادیبشان بیالند.

آشنایی کلی با این مجموعه پیدا کنیم:

"این ادبیات را آثاری تشکیل می‌دهد، که پیروان دین زردشتی بعد از انقراض ساسانیان و تسلط اسلام، در موازات آثاری که به پهلوی و پازند به وجود آورده‌اند، به زبان فارسی نگاشته‌اند. این آثار اغلب ترجمه داستانهای اوستایی و رساله‌های پهلوی و پازند است و در آنها غالباً از مطالب مذهبی گفتگو می‌شود و بسیار کم مورد توجه و دقت قرار گرفته است. البته مسلم است که این ادبیات، در مقایسه با ادبیات غنی بعد از اسلام، چه از لحاظ تعداد و چه از نظر مطلب در مقام پایین‌تری قرار می‌گیرد. ولی این موضوع دلیل نمی‌شود که آن را از یاد برد و نبوده فرض کرد.

این دسته آثار، اختصاصات مخصوص به خود دارند و به علت تأثیر مطالب دینی زردشتی و ادبیات اوستایی و پهلوی، از آثار همدوره اسلامی خود به خوبی تمیز داده می‌شوند و سبک

ویژه‌ای را به وجود می‌آورند.^(۱)

با این تفکر و نیز در نظر گرفتن شرایطی که برای انتخاب و نوشتن یک پایان‌نامه در رشته "فرهنگ و زبانهای باستانی" وجود داشت، این موضوع را برگزیدم:

"سنجش زراتشت‌نامه با روایت‌های فارسی میانه از داستان زندگی زرتشت"

در واقع شاخص‌ترین چهره این گروه "به‌دینان پارسی‌گوی" را برگزیدم - تنها شاعر زرتشتی که آقای دکتر صفادری تاریخ ادبیات خویش به او اشاره کرده، البته به جز نسبتی که به دقتی داده می‌شود - و از میان آثار او این منظومه را به لحاظ ویژگیهای انتخاب کردم:

۱ - چاپ شده و در دسترس بود.

۲ - به نسبت مشهورترین اثر شاعر (ارداویراف‌نامه) کمتر روی آن کار شده بود.

۳ - مطالبی که در آن مطرح شده، مربوط به سیر زندگی اشوزرتشت^(۲) پیامبر ایرانی است که اکنون نیز چند هزار نفر پیرو دارد و این سیر داستانی بافت و خیزهایی که به تفصیل به آن پرداخته شده، در باورهای امروز این گروه، این گروه زنده، جایگاه ویژه‌ای دارد.

کاری که به این شکل تا به حال انجام نشده بود، و از این بابت، انجام آن دشوار، اما امید است تا این گام نخستین، با همه کاستیها، راهگشای معرفی شاعران دیگر این گروه و آثارشان باشد. نیز سیر تحول باورها را در مورد این پیامبر بزرگ تا حدی نموده باشد.

یک سوی این سنجش، کار "زرتشت بهرام‌پژدو" است و سوی دیگر، متون فارسی میانه. ابتدا معرفی شاعر و اثر وی.

۱ - ژ. آموزگار: "ادبیات زردشتی به زبان فارسی"، ص ۱۷۲.

۲ - اشوزرتشت، ترکیبی است که معمولاً زرتشتیان برای نامیدن پیامبر خویش از آن استفاده می‌کنند. واژه آشو = فارسی میانه: اَخلو، به معنی پاک و راست.

معرفی شاعر و اثر وی

"اما ناظم داستان چنانکه اشارت رفت زراثشت پسر بهرام پسر پزدوست که در قرن هفتم هجری میزیسته است و خاندان وی از مردم قصبه بیژن آباد خواف خراسان اما مقیم ری بوده‌اند، همچنانکه کیخسرو بن دارا که زرتشت بهرام او را (باب) خود میخواند و ظاهراً سمت استادی و ارشادی او را داشته از افراد خاندانی از خاندانهای مهم ری بوده است و نیز کیکاوس بن کیخسرو که موضوع زراثشت نامه را بناظم القاء کرده است از همین شهر بوده است.

پدر وی بهرام پزدو نیز شاعر و طبیب و ادیب و منجم و هیرید و دری‌دان و پهلوی خوان بوده است و آثاری از وی برجای مانده.

اما آثار زرتشت بهرام یکی همین زراثشت نامه است و موضوع آن معجزات پیش از ولادت و زمان خردسالی زرتشت پیغمبر ایرانی و داستانهایی از زندگانی وی و رسیدنش به درگاه کی‌گشتاسب و برتری و غلبه یافتن بر حکمای دربار این پادشاه و هزاره او و قیام هوشیدر و روی کار آمدن بهرام ورجاوند و پایان هزاره او می‌باشد و نظم این منظومه را که دارای ۱۵۷۵ بیت است (ظاهراً پنج بیت آخر آن از ناسخ باشد) در روز آذر (روز نهم) از ماه آبان سال ۶۴۷ یزدگردی برابر ۶۷۷ هجری و ۱۲۷۸ میلادی آغاز کرده و دو روزه پایان برده است.

زراثشت نامه از روایات قدیم و سنت کهن مقتبس و به احتمال قریب به یقین از کتب پهلوی زادسپرم و کتابهای پنجم و هفتم دینکرد و احتمالاً برخی آثار دیگر مأخوذ و منقولست، که کیکاوس پس کیخسرو از مردم ری آنرا به ناظم القاء کرده است.

اثر دیگر زراثشت بهرام ارداویرافنامه و موضوع آن سیر اردای ویراف در بهشت وبرزخ و دوزخ است و خبر دادن وی جهانیان را از تنعم نیکوکاران و عذاب گنهکاران در جهان دیگر.

در دنباله این منظومه داستان چنگرنگهاجه حکیم هندی و آمدن وی به دربار کی‌گشتاسب و مناظره کردن در خصوص دین زرتشتی و مجاب شدن او نقل شده است.

دیگر از تصانیف زراتشت بهرام پُردو داستان شاهزاده ایران زمین با عمر بن خطابست دارای ۴۷۳ (یا ۵۸۸ یا ۵۵۸ بیت) و هم خمسه اوست که شماره ابیات آن ۹۲۹ است.^(۱)

"سیاق گفتار و نحوه پیش کشیدن مطلب تقریباً همان است که سرایندگان مسلمان در آثار ادبیات فارسی پیش می‌گیرند. یعنی رساله معمولاً "باستایش خدا، ... پیغمبر، موجدانی که تنظیم رساله را باعث شده شروع می‌شود. بعد به خود داستان می‌پردازند و در آخر سراینده درباره خود سخن می‌گوید و احیاناً تاریخ یا ماده تاریخ را ذکر می‌کند."^(۲)

داستان زندگی اشوزرتشت در متون باستانی، سابقه‌ای قدیم دارد. از آن جمله در سه نسک (= بخش) اوستایی "سپند"، "چهرداد" و "وشتاسب ساست". نیز در تعدادی از متون فارسی میانه که در این سنجش مبنا قرار گرفته‌اند و هر یک به اختصار معرفی می‌شوند:

معرفی منابع

۱- دینکرد

"به معنی کتاب اعمال، در اصل مشتمل بر نه کتاب بوده است. کتاب اول و دوم و بخشی از کتاب سوم از میان رفته است. این کتاب که نوعی دانشنامه دین زردشتی است، در قرن سوم هجری/نهم میلادی بر پایه نوشته‌های گوناگون، در زمینه‌های مختلف دین زرتشتی تدوین نهایی یافته است. نام دو تن از تدوین‌کنندگان کتاب در دست است: آذر فرنیغ پسر فرخزاد و آذرباد پسر ایمید (= امید)".^(۳)

در این پژوهش، بخشهایی از دینکرد پنجم، هفتم، نهم مورد استفاده قرار گرفته‌اند که حاوی

۱- زرتشت بهرام پُردو: "زراتشت نامه"، صص ۴-۵.

۲- ژ. آموزگار: "ادبیات زردشتی به زبان فارسی"، ص ۱۷۵.

۳- برای توضیح بیشتر درباره این منابع، نگاه کنید به: ژ. آموزگار: "اسطوره زندگی زردشت"، صص ۴۹-۵۳.

مطالبی درباره زندگی پیامبرند.

۲ - گزیده‌های زادسپهرم

"این کتاب مجموعه‌ای است که آن را زادسپهرم پسران جوان جم یا گشن جم در قرن سوم هجری/نهم میلادی تألیف کرده است و دارای چهاربخش در سی و پنج فصل است. موضوع بخش دوم کتاب که بخشهای ۴ تا ۲۸ را در بر می‌گیرد، مربوط به دین است و زندگی نامه زردشت ضمن مطالب مربوط به دین نقل شده است و با آنچه در دینکرد هفتم آمده است، در کلیات مطابقت دارد."^(۱)

۳ - روایات پهلوی

"کتابی است که گردآورنده آن معلوم نیست و احتمالاً به قرن چهارم هجری/دهم میلادی تعلق دارد. این کتاب شامل مطالب گوناگون آیینی و اساطیری مربوط به دین زرتشتی است. ۶۵ فصل دارد. برای گردآوری مطالب آن از کتابهای اوستا و دیگر کتابهای پهلوی استفاده شده است. فصل ۴۷ و ۴۸ آن مربوط به داستان زردشت و گشتاسب است."^(۲)

۴ - وجرکرد دینی

"این کتاب متنی برساخه در قرن نوزدهم میلادی است و نسخه‌ای از آن را پشتون سنجانا چاپ کرده ولی منتشر نشده است و تنها تعدادی از نسخه‌های چاپی آن در دسترس است که تنها منبع برای شناخت این نوشته به شمار می‌رود تاریخ تألیف و مؤلف آن ناشناخته است. زندگی

۱ - برای توضیح بیشتر درباره این منابع، نگاه کنید به: ژ. آموزگار: "اسطوره زندگی زردشت" صص ۴۹-۵۳. نیز نگاه کنید به: ا. نفیسی:

"تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام"، صص ۱۲۸ - ۱۵۸.

۲ - برای توضیح بیشتر درباره این منابع، نگاه کنید به: ژ. آموزگار: "اسطوره زندگی زردشت" صص ۴۹-۵۳. نیز نگاه کنید به: ا. نفیسی:

"تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام"، صص ۱۲۸ - ۱۵۸.

زردشت در این کتاب از زبان میدیوماه پسر عمو و شاگرد او نقل می‌شود و معجزات زندگی پیامبر را در بردارد. سبک نگارش پهلوی این کتاب نشان دهنده متأخر بودن متن است، زیرا واژه‌های دساتیری در آن دیده می‌شود و در بسیاری از موارد ساختمان دستوری آن مانند زبان فارسی است.^(۱)

در این پژوهش، در کنار منابع مطرح شده، سه منبع دیگر نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند:

۱ - نسخه "زرتشت‌نامه" چاپ هند.

این کتاب جزو کتابهایی بود که سرکار خانم دکتر مهر مسترموس، رئیس کالج زرتشتیان در هندوستان، برایم ارسال داشتند، که محبت ایشان حقیقتاً جای سپاس دارد. کتاب با تصویری سنتی از اشوزرتشت آغاز می‌شود. در صفحه بعد چنین آمده است: "کمترین دینیار پورموبد خسرو خداداد (وطنی) به تاریخ اورمزد و خورداد ماه در بندر بمبئی لباس طبع در برکشید سته ۱۲۸۷ یزدگردی"

این کتاب که به شیوه سنگی چاپ شده است، به لحاظ روش سنتی تحریر، صفحه‌بندی و طبع جالب توجه است. نیز سنت پیش فروش کتاب قبل از نشر که هم باعث کمک به ناشر می‌شود و هم به یادگار ماندن نام خریداران. سنتی نیکو که هنوز هم باقیست.^(۲)

ترکیب کلی کتاب با نسخه چاپ شده در ایران که ما مبنا قرار داده‌ایم، تفاوت آشکاری ندارد. شیوه تقسیم‌بندی منظومه به ۶۱ قطعه نیز با نسخه مبنا هماهنگ است، به جز آن که خود ناشر قطعه‌ای به شعر و با همان وزن منظومه، در ۶۰ بیت به پایان آن اضافه کرده است، که در آنجا به اختصار خود را معرفی کرده، دلیل نشر کتاب را بیان می‌کند، و به لحاظ لفظ و محتوا به حدی جالب توجه است که چشم‌پوشی از آن امکان‌پذیر نبود. در متن هرجا به این بخش خاص

۱ - برای توضیح بیشتر نگاه کنید به: ژ. آموزگار: "اسطوره زندگی زردشت" صص ۴۹-۵۲. نیز نگاه کنید به: ا. فضل‌ی: "تاریخ ادبیات

ایران پیش از اسلام"، صص ۱۲۸-۱۵۸.

۲ - برای مثال نگاه کنید به: ر. شهزادی: "برگردان گات‌ها".

ارجاع شده، شماره بیت با پیش شماره ۶۲ مشخص گشته است.

۲ - ملل و نحل

"این کتاب اثر ابولفتح محمد بن عبدالکریم بن احمد شهرستانی متوفی در سال ۵۴۸/۹ ه.ق. و از معروفترین نوشته‌ها درباره فرقه‌های مختلف است که در آن علاوه بر فرقه‌های اسلامی، از دین‌ها و فرقه‌های پیش از اسلام مانند زردشتی، زروانی، مانوی، مزدکی و غیره نیز مطالب جالب توجه و مهمی آمده است.

کتاب ملل و نحل را در قرن نهم هجری افضل‌الدین صدر ترکه اصفهانی به فارسی درآورده است."^(۱)

۳ - باورهای امروز زرتشتیان

الف) سنجش با سرودهای اشوزرتشت (گاتها)^(۲)

ب) روایات سنتی که به صورت شفاهی یا کتبی نقل می‌شود.

یک نکته دیگر: بواسنی شاعر کیست؟

"این کتاب را اول بار رزنبرگ در سال ۱۹۰۴ با ترجمه فرانسه و شرح احوال زردشت بهرام پژدو به عنوان سراینده آن منتشر کرد^(۳) و نسخه چاپی دبیرسیاقی^(۴) نیز بر این اساس است."^(۵)

۱ - ژ. آموزگار: "اسطوره زندگی زردشت"، ص ۵۳.

۲ - گاتها، درباره نگارش و تلفظ این واژه سخن بسیار گفته شده است. gāthā اوستایی را به چند صورت مختلف آورده‌اند: گاتها، گاتهاها، گاتهاها، گاتها و احتمالاً صورتهای دیگر.

۳ - از آنجا که جی بحث درباره درستی یا نادرستی این اشکال اینجا نیست، در این نوشتار از معمولترین شکل "گاتها" استفاده می‌شود. برای توضیح بیشتر درباره "گاتها"، نگاه کنید به: ر. شهزادی: برگردان "گاتها" و ا. پوردوود: "گاتها".

3 - F. Rosenberg. "Le Livre de Zoroastre" st. Petersburg 1904.

۴ - برای توضیح بیشتر درباره دبیرسیاقی نگاه کنید به: "کارنامه موقوفان دکتر محمود افشار یزدی"، تهران، ۱۳۷۱.

۵ - زراثشت نامه، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۳۸.

"ولی رمپس"^(۱) با دلایلی به این نتیجه می‌رسد که این کتاب اثری از سالهای پیش از ۳۴۷ یزدگردی است و احتمالاً "بین سالهای ۹۷۰ تا ۹۷۸ میلادی نوشته شده است و سراینده آن شخصی به نام کیکاووس پسر کیخسرو پسر دارا است و عنوان اصلی کتاب مولود زردشت بوده و زردشت بهرام فقط آن را رونویسی کرده است. به هر حال، زبان فارسی این اثر، به صورت کنونی نمی‌تواند متعلق به قرن چهارم هجری باشد."^(۲)

با در نظر گرفتن دلایلی که هر یک از پژوهشگران برای نظر خود ابراز می‌کنند، گزینش یکی از این دو عقیده، دشوار است. با دقت در ابیاتی که شاعر در آنها از خود، موبد موبدان، راویان دیگر از جمله کیکاووس پسر کیخسرو پسر دارا، نیز زمان و چگونگی سرایش منظومه سخن می‌گوید، بدیهی است که شاعر زرتشت بهرام پژدو است. مگر آن که ابیات دستکاری شده باشند. و حتی در این صورت هم این دستکاری بسیار با دقت انجام گرفته، زیرا محتوای تمام این ابیات با هم هماهنگ است (نگاه کنید به ابیات: ۱۴ تا ۲۸-۴۸۸-۹۴۲-۱۲۷۲-۱۲۷۶-۱۵۲۳ تا ۱۵۲۶) تنها نکته شبهه برانگیز، سرایش منظومه - بنابه گفته خود شاعر - در طی دو روز است. که پذیرفتن این امر به نظر دشوار می‌آید.

به هر حال اظهار نظر قطعی در این مورد، تنها زمانی امکان پذیر است، که تمام اشعار زرتشت بهرام پژدو با توجه کامل بررسی شوند و با دقت در ظرایف زبانی و مفاهیم، اصالت انتساب متن مشخص گردد که البته آن هم به لحاظ انتشار نیافتن سایر آثار زرتشت بهرام - به جز ارداویرافنامه - در حال حاضر غیر ممکن است.

۱- "C. Rempis 'Qui est L' auteur de Zartusht Námeh'" در مجموعه مقالات تحقیقی خاورشناسی اهداء

به پروفیسور هنری ماسه، تهران ۱۳۴۲/۱۹۶۷، صفحات ۳۴۱-۳۴۲.

۲- ژ. آموزگار: "اسطوره زندگی زرتشت"، ص ۵۲.

کارهای پیشین

کارهای انجام شده در این زمینه، چنان که گفته شد، بسیار محدود است. منابع اصلی که من از آن بهره جستیم، متن "زراتشت نامه" مصحح رزنبرگ - دبیرسیاقی بود که به آن اشاره شد. کتاب "اسطوره زندگی زرتشت" از خانم دکتر آموزگار و مرحوم دکتر تفضلی، نیز مقاله خانم دکتر آموزگار با عنوان "ادبیات زردشتی به زبان فارسی" که به طور فشرده به معرفی این ادبیات پرداخته‌اند و اصول کلی آن را به درستی بیان کرده‌اند.

روش انجام کار

چنانکه پیشتر اشاره شد، به لحاظ نداشتن الگوی قبلی، کشیدن طرحی برای کار که بتواند بهترین تصویر را نشان دهد، بسیار دشوار بود. با آزمودن چند نمونه مختلف، سرانجام این طرح که در مقایسه با دیگر طرحها بهترین به نظر می‌رسید، مبنا قرار گرفت. کار در سه فصل عمده دنبال می‌شود.^(۱)

۱ - دگرگونی اسطوره:

"زندگی راستین پیامبران را همیشه هاله‌ای از اسطوره فرا می‌گیرد، هرچند که در خلال اسطوره‌ها حقیقت‌های فراوانی نهفته‌اند. افسانه‌ها به تدریج برگرد زندگی نامه واقعی حلقه می‌زنند و کم‌کم زندگی اساطیری را می‌سازند. این شکل‌گیری ممکن است در همان دوران زندگی پیامبر یا در سالهایی نه چندان دور از زمان او یا در سده‌های بعدتر انجام گرفته باشد. زندگی نامه زردشت نیز چنین مراحل را گذرانده است."^(۲)

۱ - هر یک از فصول به طور جداگانه مقدمه‌ای دارند که تفصیل بیشتر در آنجا آمده است.

۲ - ژ. آموزگار: "اسطوره زندگی زرتشت"، ص ۷.

در این فصل پس از اشاره‌ای به تعریف اسطوره، به بیان دگرگونی اساطیر زندگی اشوزرشت پرداخته‌ایم که از متون اوستایی شروع شده، تا امروز ادامه دارند.

چنانکه اشاره شد، علاوه بر متون مینا، متون فارسی دری مربوط و روایات سنتی زرتشتی نیز هرجا که نیاز بوده، مطرح شده‌اند.

از ویژگیهای اصلی این تحولات، یکی واقع نما شدن اساطیر است در سیر زمان. گروه عظیم دیوان و پریان، به تدریج پای خود را پس کشیده و صحنه تبدیل به نبرد انسانها و آورد اندیشه‌ها می‌شود.

و دیگر تأثیر افکار و باورهای زمانه در منظومه، که با در نظر گرفتن محافظه‌کاری بسیاری که در مورد متون مذهبی اعمال می‌شود، این تحولات بسیار جالب توجهند.

یکی از این تحولات که در اثر تأثیر عقاید روز به وجود آمده، تغییر فقه زرتشتی است، اصطلاحات مذهبی نزدیک به هم که با جزئی تفاوت مفاهیمی را می‌رسانند، (برای مثال: "هخر" و "نسا") به هم آمیخته‌اند.

"از آغاز این قرن، ری صحنه اغتشاشات و اختلافات مذهبی گشته بود و دچار کلیه مصائبی بود که تعصب پیروان فرق و مذاهب مختلف به بار می‌آورد. در کوی و برزن شهر مقدس زرتشت، حنفیان، شافعیان و شیعیان به نام رسول خدا به جان هم افتاده و دست به گریبان گشته بودند، تا در سال ۱۲۲۰ میلادی در عهد سلطنت غازان خان یغماگران فاتح مغول این شهر را ویران ساختند.

در میان این همه بدبختی، یک جماعت قلیل زرتشتی به سختی روزگار می‌گذراندند و با نهایت دقت در حفظ بقایای گنجینه مقدس روایات و سنتهای دینی خود می‌کوشیدند.

بیت ۲۴ ندارد بدین خط کسی دستگاه بترسم که گردد به یک ره تباه

آنچه که زرتشت بهرام از اغتشاشات سیاسی شهر خود مشاهده کرده، در بعضی از ابیات او به خوبی منعکس گردیده است.

وی با علاقه حقیقی به شرح دوران بدبختی تاریخ وطن خود می‌پردازد و این تصادف صرف نیست، این قسمتها مؤثرترین و بهترین آثار اوست، زیرا این قسمتها انعکاس مشاهدات و احساسات زنده خود اوست، در حالی که قسمتهای دیگر نگارش منظوم ستهای قدیم و کم و بیش خشک می‌باشد.^(۱)

حاصل، به هر جهت، منظومه زراتشت نامه است، که کوشش شده است، تا حد ممکن، جزء جزء این دگرگوینها و تحولات از متن بیرون کشیده شده، نمایان شوند. بخش "دگرگونی اسطوره" به هفت بخش کلی براساس روال زندگی اشوزرتشت - که ترتیب معمول متون فارسی میانه و نیز منظومه است - تقسیم شده است، در صورت نیاز، هر بخش کلی، در بخشهای جزئی تری تنظیم شده و یادداشتهای مربوط با شماره آورده شده‌اند. در کنار هر بیت آورده شده، شماره آن براساس نسخه مبنا آمده است.

۲ - اصطلاحات آیینی :

در این فصل، به بیان واژگان و اصطلاحاتی پرداخته می‌شود که به لحاظ شخصیت شاعر و موضوع شعر وی، در این منظومه وجود دارند و رنگ مذهبی زرتشتی به آن می‌بخشند، حال آن که ممکن است در شعر شاعران دیگر یافت نشوند. (برای مثال واژه "همادین") برای رعایت احتیاط، تمام اصطلاحات مذهبی، حتی آنچه از کاربردی عام برخوردار بود، اما در این منظومه، در معنای خاص مذهبی زرتشتی به کار رفته بود، (برای مثال واژه "کیفر")، بیرون آورده شده، شکل فارسی میانه آن ارائه گردید. سپس سیر تحول واژه دنبال شد اگر معنای واژه متحول نشده بود، به همان معنای آمده، بسنده شد، در غیر این صورت با تکیه به منابع و واژه‌نامه‌های گوناگون، - که همگی در جای خود نمایانده شده‌اند - این دگرگونی نشان داده شد.

۳ - ویژگیهای ادبی :

تابه حال، بر آن چه قضاوت می‌شد، "زرتشتی بودن" صاحب منظومه بود، نباید از نظر دور داشت که ویژگی دیگر او، ادیب و "شاعر بودن" وی است.

در این فصل، به سنجش قدرت ادبی شاعر پرداخته شده، جنبه‌های گوناگون کار او از این دیدگاه باز نموده می‌شود.

این دیدگاهها به طور عمده عبارتند از:

۱ - هماهنگی با شاهنامه: در این قسمت به بیان شباهتهای منظومه با شاهنامه فردوسی و دلایل آن پرداخته می‌شود.

۲ - ویژگیهای سبکی: ویژگیهای سبکی و تعابیر خاص زبانی شاعر، برگرفته شده، در ۲۰ مقوله دستوری به ترتیب الفبایی منظم شده‌اند.

۳ - واژگان عربی: تعداد محدود واژگان عربی به کار گرفته شده و دلایل عمده استفاده از این واژگان بیان خواهد شد.

۴ - رسایها و نارساییهای زبانی: نمونه‌هایی از رسایی و شیوایی کلام شاعر و نیز در مقابل آن نمونه‌هایی از ابیات سست و نارسا مطرح خواهد شد.

۵ - آرایه‌های ادبی: شواهدی از آرایه‌های ادبی به کار گرفته شده به وسیله شاعر، که البته بسیار محدودند، با توضیح لازم خواهد آمد.

۶ - وزن و قافیه و اشکالات آن: چگونگی استفاده شاعر از وزن و قافیه سنجیده شده و نمونه‌هایی از عیوب آن آورده خواهد شد.

۷ - پیوستار (تصحیحات): در این قسمت، که البته جزو ویژگیهای ادبی کار شاعر نیست، اما به آن مربوط است، نمونه‌هایی از تصحیحات پیشنهادی بر روی تعدادی از ابیات خواهد آمد.